

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343969

УДК: Л 94(477)«179/1917»' +394

Антон ГАУК,
orcid.org/0009-0003-7745-9557
кандидат історичних наук, докторант
Кам'янець-Подільського національного
університету імені І. Огієнка
(Київ, Україна)
anthauk@gmail.com

«ЗУХВАЛІ СЛОВА» ТА АНТИМОНАРХІЧНІ ВИСЛОВЛЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У дослідженні розглянуто кримінальні справи за звинуваченнями в образі імператора та членів царської родини в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ століття. Актуальність теми зумовлена недостатнім вивченням «низових» форм протесту в умовах авторитарної імперської держави, зокрема з точки зору емоційної, символічної та мовної природи цих практик. Метою дослідження є реконструкція логіки, мотивів і соціального змісту звинувачень в образі царя як елемента неформалізованої політичної комунікації між підвладними їй владою. У роботі застосовано джерелознавчий аналіз 21 кримінальної справи, що зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, а також методи дискурсивного аналізу, мікроісторії та інтерпретативної соціальної історії. Аналіз показав, що образа монарха постає в слідчих матеріалах не стільки як результат продуманої антидержавної риторики, скільки як емоційна та ситуативна форма реакції на побутову несправедливість, соціальну нерівність чи агресивну імперську політику. Висловлювання підсудних часто відображають колективні настрої селянських громад і стають проявами напівусвідомленої критики владного устрою. У низці справ фіксується зміщення фокусу з фігури царя на його родину або представників місцевої адміністрації, що свідчить про переосмислення уявлень про джерела зла в імперській структурі. Встановлено, що мовні формули, спрямовані проти монарха, репрезентують втрачену ієрархічну довіру, втому від ідеологічного пафосу і зміщення авторитету з сакралізованої влади на буденний соціальний досвід. Практична цінність дослідження полягає в поглибленні уявлень про повсякденні механізми делегітимації влади та розкритті значення мовленнєвих практик як елементів соціальної динаміки в імперських режимах.

Ключові слова: кримінальні справи, емоційна мова, делегітимація влади, слідча риторика, імперська комунікація, селянська критика, соціальні уявлення.

Anton HAUК,
orcid.org/0009-0003-7745-9557
Candidate of Historical Sciences,
Doctoral Student at Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko
National University.
(Kyiv, Ukraine)
anthauk@gmail.com

«INSOLENT WORDS» AND ANTI-MONARCHIST STATEMENTS IN THE UKRAINIAN PROVINCES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

This article investigates the phenomenon of anti-monarchical utterances in the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the early 20th century. Drawing from a wide range of archival sources, including criminal files, police surveillance reports, and court materials, the author traces the nature and emotional tone of «insulting» words directed against the Russian Tsar. The main idea of the article is that such utterances were not isolated acts of disloyalty but reflected deeper processes of political disillusionment, emotional rejection of imperial authority, and the broader desacralization of monarchy among diverse segments of the imperial population.

One of the key arguments advanced by the author is that anti-monarchical speech should be understood not

only as criminally punishable statements but as emotional performances expressing subjective, affect-laden responses to imperial power. Drawing on methods of historical emotion studies, the author shows how phrases like «The Tsar is a bloody dog» or «We need to cut the Tsar's head off» conveyed political anger and frustration rooted in personal grievances, economic misery, and wartime trauma. These utterances were often spontaneous, unstructured, and closely tied to moments of collective hardship, such as conscription, famine, or defeat at the front.

Another central argument is the importance of social and cultural context for interpreting anti-monarchical speech. The author emphasizes that such expressions circulated among peasants, urban workers, soldiers, and even lower-ranking officials, revealing that criticism of the Tsar was not limited to intellectual or revolutionary circles. In village settings, for instance, these statements emerged from rumors, tavern talk, or local conflicts, often framed in vernacular idioms rather than ideological language. This suggests that the crisis of monarchical legitimacy permeated everyday life, mediated by popular culture and local emotion.

A further argument relates to the role of the state in producing the evidence of such speech. The author critically engages with the nature of the archival record, pointing out that many cases were constructed by the imperial police, who selectively recorded, interpreted, and exaggerated subversive remarks. At the same time, these documents remain invaluable for studying political emotions from below, particularly because they preserve the words of individuals otherwise excluded from the public sphere. Thus, the records themselves are both tools of repression and unique windows into lived experiences of imperial rule.

In conclusion, the article argues that anti-monarchical utterances in early 20th-century Ukraine should be read as emotionally charged acts of symbolic resistance that contributed to the broader desacralization of imperial power. The main idea—that such speech acts were expressions of emotional alienation from the monarchy—is supported by arguments about the performative nature of language, the embeddedness of utterances in social context, and the complex status of archival sources. Taken together, these arguments demonstrate that the monarchy's authority was increasingly contested not only by revolutionary organizations but by ordinary people speaking in their own passionate, often crude, idioms of protest.

Keywords: criminal cases, emotional rhetoric, delegitimization of power, investigative discourse, imperial communication, peasant criticism, social perceptions.

Постановка проблеми. Початок ХХ століття в Російській імперії позначився безпрецедентним зростанням соціальної напруги, політичної нестабільності та кризою легітимності самодержавної влади. На тлі цих процесів, що зрештою призвели до революційних подій 1905-1907 рр., особливого значення набували будь-які прояви громадського невдоволення, навіть ті, що здавалися на перший погляд незначними. У цьому контексті лайка та образа царя виступали не просто як порушення етичних норм чи акти неповаги до особи монарха, а як політичні злочини, що підривали основи імперського ладу. Цей період вбачається цінним для дослідження, оскільки саме тоді імперська влада, намагаючись утримати контроль, посилювала репресії, тоді як суспільство дедалі активніше висловлювало своє невдоволення. Судові справи щодо лайки та образи царя, часто ініційовані на підставі доносів або свідчень, відображають глибину суспільного розчарування у монархії та політизації повсякденного життя. Дослідження цих справ дозволяє проаналізувати динаміку стосунків між владою та народом, виявити приховані та явні форми протесту та їх мотиви, а також зрозуміти, як «злочинне слово» перетворювалося на об'єкт судового переслідування.

Мета. Ця стаття має на меті дослідити характер звинувачень, соціальний стан учасників судових процесів та їхнє соціальне походження, а також визначити, як ці «усні злочини» інтерпретувалися владою та суспільством у контексті загострення політичної боротьби. Вивчення цих мікроісторій дозволить краще зрозуміти макропроцеси, що відбувалися в Російській імперії напередодні великих потрясінь.

Аналіз сучасних досліджень. Історіографія досліджень справ щодо образи чи лайки на імператора та членів монаршої родини на території України

не може похизуватись достатньою кількістю ґрунтовних наукових праць. Переважна більшість згадок є або опосередкованими у рамках загального аналізу із діяльності органів цензури в Російській імперії, або стосуються правознавчого аспекту з позицій аналізу юридичної практики, як до прикладу праця О. Ківістік та М. Лутс-Сутак (Kivistik, Luts-Sootak, 2018: 41-52). Втім, поза увагою зазвичай залишаються соціокультурні аспекти обставин справ, котрі можуть надати дані стосовно стану суспільства та його взаємовідносин із «сакральним» образом монаршої особи. Із сучасних істориків, котрі торкалися цієї теми варто виділити роботи І. Колоницького (Колоницкий, 2010: 664), Н. Коновалової (Коновалова, 2014: 42-47), М. Кореневої (Корнева, Солнышкин, 2022: 388-409) та О. Слепцова (Слепцов, 2024: 74-83). Втім, їх аналіз стосується переважно територій сучасної Росії, а отже його репрезентативність, як і теоретичні засади дослідження щодо проблем і ментальності тогочасних мешканців українських губерній, залишається під питанням.

Виклад основного матеріалу. Політична критика в демократичних країнах є загальноприйнятою, втім, в монархіях, де особа короля чи царя напряду ототожнюється із владою, подібна поведінка залишається злочином і по сьогодні (Kivistik, Luts-Sootak, 2018: 41). Російська імперія початку ХХ ст. не була виключенням, адже її законодавство передбачало кримінальну відповідальність як до критики й підбурювання до заколотів, так і за необережне слово в сторону монаршої особи і членів її родини (Новое уголовное уложение, 1903: 257).

В правовому полі справи щодо образи царя керувалися статтями 246 - 248. Стаття 246 Уложення 1885 року, поділялася на три частини: перша частина повністю повторювала статтю 268 Уложення 1845 року, однак до неї було додано ще дві частини. Згідно з другою частиною статті 246 Уложення 1885 року, особи, які дозволяли виголошувати «зухвалі слова й вчинки заочно, без прямого наміру збудити неповагу до Священної Особи Його Імператорської Величності», засуджувалися до ув'язнення в фортеці на строк від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців (Таганцев, 1866: 173). Якщо ж винний у виголошенні зухвалих слів вчинив злочин «через нерозуміння, нецтво або в стані сп'яніння», то він засуджувався до тюремного ув'язнення на строк від двох до восьми місяців (третя частина статті 246). Таке ж покарання передбачалося і для осіб, які ображали членів імператорського дому (перша частина статті 248). Свідки, які не перешкоджали або не повідомляли про зухвалі слова на адресу імператорської родини, підлягали арешту на строк від 1 до 7 діб (стаття 247, друга частина статті 248 Уложення 1885 року). З 1903 р. образа царя та членів його родини так само кваліфікувалась як злочин згідно статті 103 вже нового кримінального кодексу, котрий увібрав у собі досвід попередніх законодавчих способів врегулювання цього виду злочинних діянь (Новое уголовное уложение, 1903: 257). Хоча новий кримінальний кодекс 1903 року був м'якшим за попередній, він включав нові склади злочинів, що відображали структуру суспільства, яке індустріалізувалося під впливом модернізації (Kivistik, Luts-Sootak, 2018: 52).

Аналізуючи матеріали стає помітна загальна побутова розповсюдженість

лайки на царя та членів його родини. Вона стає буденністю, і, хоча часто не є політичною критикою, проте свідчить про загальну, розповсюджену вживаність жорстких негативних виразів, а отже про відсутність сприйняття його образу як чогось священного чи недоторканого. Так, до прикладу, селянин с. Збур'ївки, Дніпровського повіту Таврійської губернії у побутовій суперечці, окрім лайливих висловлювань на адресу царя додавав, що «одного [царя] вбили і цього вб'ємо» (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3091. Арк. 1,1 об.).

Втім, Б. Колоницький (Колоницький, 2010: 50–51) зауважував, що при всій значущості таких матеріалів, до них варто ставитись критично, відділяючи, власне, політичну критику, від побутової лайки. Втім, політичне життя й побут тісно переплітались в розмовах, що робить подібе завдання важким для практичної реалізації. Так у с. Губина Луцького повіту Волинської губернії відставний солдат К. Михальчук разом із своїм товаришем зайшли в гості до місцевої єврейки, шукаючи продовження алкогольних розваг. В ході суперечки Михальчук почав лаятись на царську родину, на що отримав зауваження, що якби не обрання на престол наступника, йому б не скоротили на 20 днів строк арешту. У відповідь той у яскравих метафорах описав що і в яких позах він зробив би з імператрицею. Характерно, що в ході дізнання звинувачуваний зауважував, що був настільки захмілілим, що не в змозі пригадати будь-які події того вечора взагалі (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 388. Арк. 2, 2 об.). Зазначимо лише, що перебування у стані алкогольного сп'яніння стало пом'якшуючою обставиною цього державного злочину.

За даними іншої справи Селянин В. Дикий села Старі Шепеличі, Радомишльського повіту Київської губ., зайшов п'яним (настільки що зовсім у подальшому не пам'ятав подій того дня) до місцевого чоботаря, котрий не встиг виконати замовлення й запропонував повернути гроші. На це В. Дикий запропонував засунути ті гроші собі у «відоме місце». На зауваження чоботаря, що про державні знаки так казати не можна, той послав імператора «по матері» (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 399. Арк. 2).

Певні ситуації мають майже анекдотичний характер. Так помічник писаря Рубанського волосного управління Брацлавського повіту Подільської губернії, В. Логвинович під час переписування його колегою клятви для приведення до присяги волосного старшини, під час зачитування тим тексту вголос на фразі щодо наступника престолу, сказав, що цей наступник — незаконний та незаконнонароджений. Цей вчинок був незрозумілий зрештою як слідству, так і колегам, котрі підозрювали його у алкогольному сп'янінні та вкрай невдалій спробі пожартувати (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3101. Арк. 3, 22).

Варто зазначити, що діапазон охоплених юридичною практикою випадків фіксації образу царя й членів його родини охоплювали навіть місця позбавлення волі. Так, до прикладу, Л. Петерсон, перебуваючи в Одеській тюрмі визнав себе винним у неодноразових лайливих виразах в сторону особи царя (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3096. Арк. 19).

Загальна тенденція до протидії владі, зокрема через бунти чи страйки, та зріст соціальної ентропії, лише сприяли проявам до тоді латентного гніву щодо влади загалом, та монаршої родини, як її уособлення зокрема. В певних

випадках звучить, з-посеред іншого, ледь прихована віра в успіх спротиву та страх перед застосуванням силових методів придушення.

Так про настрої як з-посеред селян, так і у військовому середовищі свідчить випадок матроса селянського походження П. Савченка, котрий, перебуваючи у короткій відпустці у рідному селі Семенастому, Херсонської губернії, розповідав, що матроси та козаки воюватимуть проти царя через те, що той віддавав землю євреям. Тут доречно зазначити, що козачі полки переважно сприймалися як «оплот» самодержавства і їх позиція, як і мотивація свідчить про втрату авторитету царя з-поміж найбільш йому відданих (Слепцов, 2024: 75).

Також, як засвідчують матеріали справи, П. Савченко додав, що буцім-то в Севастополі станеться бунт, як і у Києві, котрий війська відмовляться придушувати силою. Натомість та буде «як у Китаї», де імператора повалили, а згодом і царя обиратимуть на термін в три роки. Також додавав що студенти готові бунтувати, та й вони самі на флоті б влаштували бунт, але їм сухопутні війська заважають (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3092. Арк. 1-7).

За матеріалами слідства, селянин Т. Беленко з м-ка. Красна Кам'янка Херсонської губернії у суперечці в приміщенні канцелярії місцевого волосного управління закликав до силового вилучення землі у поміщиків, і на аргументи щодо незаконності такого діяння відповідав, що сам цар не по закону діє, адже відібрав у нього землю під будівництво залізниці та не віддав гроші (ЦДІАК. Ф. 419. Оп.1. Спр. 3084. Арк. 1-6).

Згідно іншої справи, селянин Ф. Самосей з Одеси, що працював двірником, розповідав своїй співмешканці, зокрема, що уряд боїться бунтів і збирає двірників міста, адже на Масляну в Одесі будуть заворушення. Після чого побажав смерті роду Романових та створення республіки як у Франції (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3097. Арк. 6).

Більш детально атмосферу в місті передає випадок в одеській лавці, де відставний працівник продовольчого магазину П-Я. Саре говорив, що «Ми царю служимо, а він нам землі не дає, а в поміщиків її багато.» та додавав, що після свята Покрова будуть тих бити, адже людей багато, а поміщиків мало, та якщо треба, то виставлять півтора мільйона людей і тепер не цар володіє землею, а студенти. Матеріали справи також зазначають, що після контраргументу стосовно армії, котра є в царя і не дасть бунтувати, звинувачуваний почав лаятись на царя останніми словами (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3090. Арк. 1-9).

Російсько-японська війна та, відповідно, мобілізація, стала потужним тригером для вербальних проявів ненависті на адресу самодержця. Сам же хід японської кампанії лише сприяв посиленню такого ставлення серед різних станів населення. Н. Коновалова (Коновалова, 2014: 44, 45) стверджує, що війни завжди були для селян Російської імперії певною перевіркою ролі самодержця як захисника держави. Втім, вона припускає, що Микола II дискредитував себе ще до початку російсько-японської війни.

Так міщанка, лавочниця Г. Караульник, із с. Пляшева Дубенського повіту Волинської губернії, отримала від відвідувачів листа, надісланого їй братом із

театру бойових дій російсько-японської війни. Невдовзі в ході розмови стосовно можливого нового призову, назвала царя душогубом, додавши, що в нього «люди як собаки зникають», бо «японець миритись хоче, а цар - ні» (ЦДІАК Ф. 318. Оп. 1. Спр. 380. Арк. 2). Інший міщанин - Е. Едельштейн з м. Овруча Волинської губернії в суперечці щодо російсько-японської війни вказав, що та виникла з вини імператриці Марії Федоровни, де назвав її сволотою, бродягою та сучою дочкою (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 2).

Непопулярність війни з-поміж селянства була пов'язана як із соціальним контекстом, так і незрозуміла з точки зору пересічного хлібороба. Так селянин Т. Нешитий із с. Катич Суражського повіту Чернігівської губернії разом із своїм товаришем зайшли до подруги п'яними та принесли ще пляшку горілки. В ході бесіди за чаркою стосовно ходу російсько-японської війни, той на запитання, чи не достатньо царю полів, послав того «по матері» й додав, що той п'яних синів забрав, а землі так і не надав (ЦДІАК Ф. 318. Оп. 1. Спр. 404. Арк. 2).

Про своє ставлення до війни в контексті компетентності і якості влади засвідчив і селянин Г. Бевз м-ка Бистрик, Бердичівського повіту Київської губернії, котрий прямо в приміщенні місцевого волосного управління, риторично запитав: чи може взагалі закінчитись на користь Російської імперії російсько-японська війна, коли всі навкруги крадії, та навіть дядько царя Сергій Олександрович із дружиною вкрали гроші Червоного Хреста. Обґрунтовував він це чутками, що Великого Князя перевели у Царське Село за якийсь проступок (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 386. Арк. 2).

Інший селянин із с. Красносілки Чигиринського повіту, С. Оксанич, працюючи із односельчанами в полі під час розмови стосовно війни сказав, що якби Господь хотів - то може б царю щось там і дісталось, а так «нехай йому грець, щоб йому с стільки ж болячок чиряків в печінки, скільки він нам надавав», додавши «Дай Бог, щоб японець його завоював, тоді б він сам пішов працювати за 20 копійок на день» (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 237. Арк. 2).

Вже у 1906 р. в м. Києві на схилах Дніпра до солдат Східно-Сибірського облогово-артилерійського полку підійшов селянин П. Печьонкін на підпитку. Під час розмови про тяжкість і безглуздість минулої війни, виказав побажання успіхів японцям, критикував за безлад царське керівництво, а коли мова зайшла за самого царя - покрив того відбірною матірною лайкою (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 411. Арк. 2).

Прикметним видається й той факт, що не тільки селяни із міщанами лаяли царя, хоч і становили переважну більшість з-поміж усіх фіксованих випадків, але й дворянський стан не був позбавлений такої звички. Так дворянка Є. Ширмо з м. Києва була звинувачена в лайці на царя. Адже на запитання своєї подруги щодо причин схуднення, та відповіла, що це все через стурбованість долею свого нареченого, котрого направили на російсько-японську війну, додавши, що цар дурень та сучий син буде вбитий так само як і його дядько Сергій (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 2, 19).

Як подекуди видно із згаданих раніше матеріалів, алкоголь був чи не найчастішим супутником лайки на царя. Доречним виглядає припустити, що в

стані алкогольного сп'яніння люди не лише менше контролюють свої слова, зокрема, послаблюючи уважність стосовно можливих наслідків, але й проявляють свою реальну думку, позбавившись самоцензури. Втім, в певних випадках спостерігається взаємозв'язок між системним вживанням алкоголю та антисистемною, контркультурною і противладною поведінкою. Натомість релевантною виглядає й думка, що алкоголь, так само як і психічні хвороби, використовувались як пом'якшуючі обставини, котрі могли значно вплинути на вирок. Зокрема М. Корнева (Корнева, Солнышкин, 2022: 399) надає дані стосовно того, що широко розповсюдженими у судовій практиці були випадки відсутності застосування чи значного пом'якшення покарання, зумовлені сильним алкогольним сп'янінням звинувачуваного.

Показовим випадком можна вважати справу затриманого у Перекопському повіті Таврійської губернії за лайку на адресу царя та агітацію місцевого населення проти чинної влади, котрий першопочатково називав себе запасним фейсверкером П. Парфьоновим. Під час слідчих дій він виявився Т. Саламатіним, рядовим Севастопольського піхотного полку. Наприкінці травня 1902 р. він приїхав із Євпаторії в с. Богай, де зупинився у квартирі місцевої мешканки. Там він став називати себе сином царя Романова, став розпитувати місцевих про їх життя й записував прізвища й дані в записник. Вже наступного дня він відбув у сусіднє село, де так само став розпитувати робітників. Через де-який час він з'явився вже у третьому селі, де також розпитував місцевих, сказавши, що він та ще 8 людей прибули із Петербурга, щоб дізнатися про стан справ (ЦДІАК. Ф. 419. оп. 1. Спр. 3089. Арк. 38). За іншими свідченнями він проголошував себе родичем царя, і що інші родичі були відряджені по селах до усіх бідняків, щоб їм розповісти, що можна забирати майно поміщиків, купців та багатіїв, як це було у Полтавській та Харківській губерніях (ЦДІАК. Ф. 419. Оп.1. Спр. 3089. Арк. 3–4). Після чого запропонував зібрати 200 людей, додавши, що скоро він повернеться та розповість хто він і для чого це все, наголосивши, що у Полтавській губернії був бунт, вбили двох поміщиків та зруйнували 17 маєтків, а солдати відмовились стріляти у бунтівників (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3089. Арк. 38).

Звісно подібна активність не залишилась непоміченою місцевими органами правопорядку. Під час слідства було з'ясовано, що Т. Саломатін мав вельми строкату біографію. Родом з с. Благодаті Тульської губернії, він поїхав на заробітки у Москву, де працював чорноробом та двірником, після чого мобілізувався рядовим до Севастопольського піхотного полку. Втім, вже через два роки почав сильно випивати, вкрав зброю, пограбував людей та вкрав коня. Внаслідок таких дій, можливо задля уникнення скандалу в полку, його відправили до психіатричної лікарні, де лікувався переважно ваннами й по результатам був визнаний непридатним до служби із діагнозом алкоголізм та, схоже, пасивна меланхолія. Повернувшись на Масляну в рідне село, він знову вкрав коня в братів і відбув у Таврійську губернію, де його і затримали. Під час затримання Т. Саломатін неодноразово лаяв царя, вимагав дати йому міністра Куропаткіна та, ймовірно, зрозумівши, що вдавання душевнохворого може спрацювати й у цей раз, активно симулював розлади особистості. Так він

розповідав, що страждає випадками, ховає від себе гострі предмети, іноді починав бити вікна й меблі та жував яєчне мило щоб викликати піну із роту (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3089. Арк. 81, 92, 93).

Іншою показовою, хоч і дещо суперечливою в даному контексті, виглядає справа міщанина Н. Рушковського з Миколаєва Херсонської губернії, котрий був звинувачений у лайці в сторону персон царя й цариці. Лаявся він багато, матірно, вигадливо й неодноразово. Зокрема вигукуючи фрази на кшталт «Я тобі покажу, як видавати такі закони. Я тебе знищу», «Хто тебе такого дурня поставив царювати? Кому ти зробив добро?» і «Я сам стану царем і буду правити», «Що він мені таке? Я сам буду гроші робити». За свідченнями очевидців також казав, що він підмовить все військо і ті під час бунту кинуть зброю, називав царя дурнем та арештантом. Додавав, що Празький полк вже його й половина полку не підніме зброю під час бунту. Ба більше, називав міністрів крадіями та розповідав, що якби його поставили царем - то всім було б добре, адже він зробить як за кордоном - республіку, а царя обиратимуть на 3 роки, як старшина.

Під час бесіди щодо селянських зборів він дав пораду, щ взяти в руки револьвера та застрелити того, хто заважає їх, селянській, справі, а саме земського управника Білоусова, та влаштувати бунт як у Полтавській та Харківській губерніях.

Також звинувачуваний заявляв, що одного міністра вбили, а треба було й царя вбити, тоді б самі вирішували що робити. На прохання ж трохи притримати коней і не говорити вголос такі речі, він відповідав, що нічого йому зробити не зможуть, адже він вдасть душевнохворого й вийде на волю (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3129. Арк. 93–95). Зрештою, Херсонський окружний суд постановив, що той дійсно страждає розумовим розладом у формі хронічного алкоголізму (ЦДІАК. Ф. 419, Оп. 1. спр. 3129: 27). Втім, стан психіатрії, як і судово-медичної експертизи тих часів в сукупності із наявними матеріалами справи дозволяє припустити широкий спектр інших розладів. За даними ж свідків, сам Н. Рушковський був людиною інтелігентною, втім, його характер сильно змінився за рік до початку провадження, коли той почав сильно випивати, але лаявся на царя він як п'яним, так і тверезим (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3129. Арк. 30 об., 31).

Важко сказати які обставини стали тригером для системного погіршення психічного стану особи і чи було це погіршення реальним, але, позаяк цей випадок прикметний також і тим, що запалений розум особи не тільки химерно відображав наративи загального інфопростору часів соціо-політичних трансформацій, але й намагався раціонально використати пом'якшуючі обставини, як то душевна хвороба чи алкоголізм у спробі відстояти власну свободу слова.

Непривабливі для влади висловлювання лунали з уст представників етнічних меншин, зокрема євреїв та німців.

Так у Житомирі місцевий єврей В-В. Мошкович, зайшовши із друзями нетверезим у місцевий трактир, під час суперечки щодо солдатів запасу сказав, що ненавидить їх та перевішав би, адже вони били його прикладами. На

відповідь приятеля, котрий зауважив, що ті виконували накази, він відповів, що лише дурень міг такі накази віддати, а цар може прийти сам і поцілувати його в дупу (ЦДІАК. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 2).

Вельми прикметною і показовою є справа стосовно старости с. Петровки Одеського повіту, Херсонської губернії А. Фікса. В день коронації Миколи II селяни облаштували святковий майданчик, де поставили колони, котрі прикрасили квітами, прапорами й портретом нового царя. Після чого почали грати «в різні ігри», пити й грати на гармонях. Під вечір на це святкування прийшов сільський староста із місцевим сотським і зі словами «Ви що, росіяни, щоб святкувати день коронації царя руського?», надірвав портрет, відібрав гармоні, одну з котрих було розірвано і повалив колони. Прикметним є той факт, що всі учасники справи були німецькими поселянами лютеранського віросповідання (ЦДІАК. Ф. 419, Оп. 1. Спр. 3126. Арк. 27–35).

За даними справи свято влаштувала молодь 17-19 років, що вкрай не сподобалось як старості, так, судячи з усього, і більш широкому колу більш літніх односельчан (ЦДІАК. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 3126. Арк. 1–37).

Обставини справи, як і склад її учасників дозволяє припустити свідоме пручання старшого покоління німецької спільноти асиміляції власної молоді, котра, втім, сприймала такі кроки цілком з позицій юнацького бунтарства, а саме як посягання на особисту свободу.

Таким чином мотиви, як і обставини за котрих лаяли царя та членів його родини надає широкий спектр даних, котрий потребує подальшого аналізу.

Висновки. Справи про образу чи лайку на адресу царя, що являв собою не лише символ влади, але й уособлював у собі державу, відображають широкий спектр причин невдоволення, з-поміж яких основними був як незадоволення законами, так і їх впровадженням, що особливо відчувалось в площині земельного законодавства. Іншим значущим аспектом виступала російсько-японська війна та пов'язана із нею мобілізація, так само як і невтішні результати цієї війни.

Широка географія злочинів проти образу царя свідчить про те, що такий прояв суспільної критики не був суто локальним явищем, а охоплював значні території. Етнічна та станова складова звинувачування дозволяє стверджувати, що десакралізація царської влади проявилась у свідомості українців, росіян, євреїв, німців найрізноманітніших станів і професій: дворян, міщан, селян, поселенців, а також чиновників, писарів, лавочників, чорноробів, заробітчан, солдат, матросів, в'язнів та ін.

Водночас наявність та специфіка справ, пов'язаних із лайкою самодержця фіксує руйнацію горизонтальних зв'язків у суспільстві, адже основою для початку провадження в усіх випадках були доноси. Важко не відмітити й загальну заполітизованість суспільства в період соціальної нестабільності, політичної поляризації та зростаючого протистояння ідеологічних концепцій. Важливо відмітити і загальну вразливість перед судовою системою за усні злочини людей із психічними порушеннями та алкогольною залежністю, котра, втім, подекуди використовувалась у власних цілях із метою пом'якшення вироку чи уникнення відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Колоницкий, 2010 – Колоницкий Б.И. Трагическая эротика: образы императорской семьи в годы Первой мировой войны. М., 2010. 664 с.
- Коновалова, 2014 – Коновалова Н. А. Об изучении проблемы оскорбления крестьянами особы Государя Императора в начале XX века. *Вестник Омского университета*. 2014 № 1. С. 42-47.
- Корнева, Солнышкин, 2022 – Корнева М. Н., Солнышкин А.А. «Оскорбление Его Величества дерзкими словами» как государственное преступление (на материалах Санкт-Петербургских архивов). *Научный диалог*. 2014. № 11(10). С. 388-409.
- Новое уголовное уложение, 1903 - Новое уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. 1903. Санкт-Петербург: Изд. Каменноостровского юрид. книжн. магазина В. П. Анисимова. 253 с.
- Слепцов, 2024 – Слепцов А. С. География оскорблений членов императорской семьи в Области войска Донского в начале XX века. *Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки*. 2014. № 1, С. 74–83.
- Таганцев, 1866 – Таганцев Н. С. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. 5-е изд., доп. Санкт-Петербург. Типография М. Стасюлевича. 929 с.
- Kivistik, Luts-Sootak 2018 – Kivistik O., Luts-Sootak M. Limitation of Freedom of Speech and of the Press by Penal Law in the Final Decades of the Russian Empire. *Juridica International*. 2014. № 27. PP. 41–52.
- ЦДАІК – Центральний державний історичний архів України.

REFERENCES

- Kolonytskyi, 2010 – Kolonytskyi B. I. Tragicheskaya erotyka: obrazy imperatorskoi sem'i v gody Pervoi mirovoi voyny. [Tragic Eroticism: Images of the Imperial Family during the First World War]. M., 2010. 664 s. [in Russian].
- Konovalova, 2014 – Konovalova N. A. Ob izuchenii problemy oskorbleniia krest'ianami osoby Gosudaria Imperatora v nachale XX veka [On the Study of the Problem of Peasants' Insults against the Person of the Sovereign Emperor in the Early 20th Century]. *Vestnik Omskogo universiteta*. 2014. № 1. S. 42–47 [in Russian].
- Koreneva, Solnyshkin, 2022 – Koreneva M. N., Solnyshkin A. A. «Oskorblenie Ego Velichestva derzkimi slovami» kak gosudarstvennoe prestuplenie (na materialakh Sankt-Peterburgskikh arkhivov). [«Insulting His Majesty with Insolent Words» as a State Crime (Based on Materials from St. Petersburg Archives)]. *Nauchnyi dialog*. 2014. № 11(10). S. 388–409 [in Russian].
- Novoe ugovnoe ulozhenie, 1903 – Novoe ugovnoe ulozhenie, vysochaishche utverzhdennoe 22 marta 1903 g. [The New Criminal Code, Approved by the Emperor on March 22, 1903]. Sankt-Peterburg: Izd. Kamenoostrovskogo iurid. knizhn. magazina V. P. Anisimova, 1903. 253 s. [in Russian].
- Sleptsov, 2024 – Sleptsov A. S. Geografiia oskorblenii chlenov imperatorskoi sem'i v Oblasti voiska Donskogo v nachale XX veka. [The Geography of Insults toward Members of the Imperial Family in the Don Cossack Host Region at the Beginning of the 20th Century]. *Izvestiia vuzov. Severo-Kavkazskii region. Obshchestvennye nauki*. 2014. № 1. S. 74–83 [in Russian].
- Tagantsev, 1866 – Tagantsev N. S. Ulozhenie o nakazaniikh ugovolnykh i ispravitel'nykh 1885 g. [The Criminal and Correctional Punishments Code of 1885]. 5-e izd., dop. Sankt-Peterburg: Tipografiia M. Stasiulevicha, 1866. 929 s. [in Russian].
- Kivistik, Luts-Sootak, 2018 – Kivistik O., Luts-Sootak M. Limitation of Freedom of Speech and of the Press by Penal Law in the Final Decades of the Russian Empire. *Juridica International*. 2018. № 27. Pp. 41–52 [in English].
- TsDAIK – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv] [in Ukrainian].

DOI: 10.31499/2519-2035.13.2025.343988

УДК 94 (438)«1918–1939» В. Сальський

Михайло ЖУРБА,
orcid.org/0000-0001-9691-8913
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова,
(Україна, Київ)
m.a.zhurba@npu.edu.ua